

¹⁵ Пришляк В. Гетьманат доби Данила Апостола: спроби відновлення козацької автономії / В. Пришляк // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія : зб. наук. ст. – Чернівці, 2004. – Ч. 2. – С. 34.

¹⁶ Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 72.

¹⁷ Гамбург Л. С. З історії судово-реформаторської діяльності українських гетьманів у XVIII ст. / Л. Гамбург // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління : зб. наук. пр. – Вип. 5. – Ч. 2 : Доповіді учасників Міжнародної наукової конференції «Влада та культура». – Запоріжжя : РВП «Видавець», 1999. – С. 60.

¹⁸ Горобець В. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII – XVIII ст. : тенденції, характер, етапи / В. Горобець, О. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 25.

¹⁹ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 131.

²⁰ Анисимов Е. Анна Иоанновна / Е. Анисимов // Вопросы истории. – 1993. – № 4. – С. 22.

²¹ Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны : – в 5 т. – Т. 4. : 1735 г. // Сборник Императорского русского исторического общества. (Далі – СИРИО). – 1901. – С. 57.

²² Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба / Б. Крупницький. – К. : Україна, 2004. – С. 127.

²³ Горобець В. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст. : тенденції, характер, етапи / В. Горобець, О. Струкевич // Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 39.

²⁴ Там само. – С. 37.

²⁵ Ліквідація української державності наприкінці XVII – у XVIII ст. // Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. Танцюри. – К., 2001. – С. 314.

²⁶ Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України : матеріали наук. читань. – Полтава : АСМ, 2005. – С. 65.

УДК 94(477.4)«17/18»

© Валерій Кундельський
(Хмельницький)

ЕКОНОМІЧНИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті розглянуто вплив економічного фактора на політичне становище поляків у Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.; проаналізовано особливості та окремі напрями українсько-польських відносин даного регіону.

Ключові слова: поляки, інкорпорація, етнічні, соціально-класові протиріччя, відносини, Правобережна Україна, самодержавство.

В.Кундельский

Экономический фактор в украинско-польских отношениях в Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX ст.

В статье рассмотрено влияние экономического фактора на политическое положение поляков в Правобережной Украине в конце XVIII – первой половины XIX ст.; проанализированы особенности и отдельные направления украинско-польских отношений в данном регионе.

Ключевые слова: поляки, инкорпорация, этнические, социально-классовые противоречия, Правобережная Украина, самодержавие.

W.Kundelskiy

Economical Factor of Ukrainian-Polish Relations in the Right-Bank Ukraine in the Beginning of XVIII – First Half of the XIX Centuries

The article analyses political situation of Polish people in the Right-Bank Ukraine in the first half of XIX century and some aspects of Ukrainian-Polish negotiations in this region.

Key words: Polish people, incorporation, ethnic and social-class conflicts, Right-Bank Ukraine.

Проблеми міжнаціональних відносин є актуальними в умовах сучасного державотворення в Україні. Адже непорозуміння етнічного характеру між народами впродовж століть не лише підривали мир у всьому світі, але й ставали причиною локальних воєн. Вони й сьогодні є визначальним чинником конфліктів у світі. Тому потрібно враховувати досвід міжнаціональних відносин у різні історичні часи.

В українській і зарубіжній історіографії поки що недостатньо вивчено питання українсько-польських міжнаціональних відносин у Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. В. Антонович, М. Костомаров, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Сарбей, О. Субтельний, В. Верига, Д. Бовуа, О. Реєнт, Б. Гудь, П.-Р. Магочій, Р. Симоненко, Д. Табачник, Я. Грицак, А. Філінюк, Н. Щербак та інші звертали увагу на складність українсько-польських відносин з моменту включення регіону до складу Російської імперії та в наступні історичні періоди.

Так, Р. Симоненко і Д. Табачник у праці «Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України» представляють українську історію, боротьбу за єдність України в широкому контексті європейської історії, особливу увагу звернено на «довге» XIX ст.

Львівський дослідник Б. Гудь у своїй книзі визначає розвиток українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX ст. на території Правобережжя і Східної Галичини через призму

соціально-економічного становища українського селянства на Київщині, Волині, Поділлі. А. Філінюк у монографіях і серії статей з історії Правобережної України аналізує широкий спектр питань про міжнаціональні взаємини у регіоні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. через призму соціальних трансформацій.

Зазначимо, що ми не ставимо своїм завданням всебічно розкрити означену проблему, оскільки в межах однієї статті зробити це практично неможливо. Тому маємо на меті на основі теоретичного і конкретних документальних матеріалів показати привілейоване становище поляків у складі Російської імперії, окреслити основні напрями українсько-польських міжнаціональних відносин. Зокрема, покажемо етнічні та соціально-класові протиріччя, селянські виступи у регіоні.

При інкорпорації (включенні) Правобережної України і території Поділля до складу Російської імперії в 1793 р. влада царського уряду вважалась всеосяжною і всеконтрольною. Однак насправді можливості втручатись у щоденні справи регіону у самодержавства були обмежені; не вистачало і контролю, і чиновницького апарату. Росіяни в основній масі своїй не дуже бажали переселятись у Правобережжя. Їх більше приваблював південь України у зв'язку із можливістю для російських можновладців збагатитися за рахунок швидкого розвитку українського Причорномор'я.

У 1795 р. в Правобережній Україні нараховувалось всього 4 тис. росіян¹. При цьому в краї проживало 3,4 млн осіб, 350 тис. із них були поляки, 110 тис. – євреї. Українці становили 88 %, абсолютна більшість із них проживала у селі².

Самодержавству нічого не залишалось, як зміцнити свою соціальну базу в містах і селах і тим самим розширити економічні та політичні повноваження російських поміщиків при збереженні становой безправності українців. Російська влада завжди підтримувала поляків і останні отримали ще більші права й привілеї, яких не мали навіть у XVIII ст. Тоді, коли існувала, за висловом М. Грушевського, розколіхана і безсила Річ Посполита, то гайдамацькі і селянські повстання стримували засилля польської влади щодо українського селянства. Тепер польський пан при захисті російської поліції та армії мав ще більшу владу над українським селянством, ніж у XVIII ст.³. Саме тому дослідник Б. Гудь вказує, що значний вплив в українсько-польських суперечностях XIX – першої половини XX ст. мала і третя сторона – імперська Росія, яка зі значною для себе вигодою використовувала ці суперечності для боротьби з польським національним рухом. Автор доводить, що у Правобережжі після приєднання його до Росії збереглася вся повнота польських впливів: шляхетське самоврядування, чинність законодавства та

положень Литовського статуту, система патріотичної освіти й виховання, домінація католицької церкви. Не змінилося, а навіть погіршилося становище селян. За свідченням сучасника, система визиску селян-кріпаків, яка продовжувала існувати в селах Київщини, Волині й Поділля, нагадувала їм часи Середньовіччя⁴.

Аналіз політики царизму, особливо за Павла I й Олександра I, свідчить про повну підтримку польської шляхти у регіоні. Так, у «Полном Соборіи законів Российской имперіи» (1830 р.) йдеться про те, що «російські дворяни і приєднані до Росії польські дворяни не повинні втрачати попередніх своїх переваг, а повинні бути записані в книгу виборів без платежу призначеного збору 56 руб. 26 коп.»⁵.

Умовно політичне становище поляків у Правобережній Україні першої половини XIX ст. можна поділити на два етапи: перший етап – часи Павла I та Олександра I, коли спостерігалась повна підтримка польської влади і надання численних привілеїв полякам; другий етап – після повстання 1830-1831 рр., коли за Миколи I було певне обмеження прав поляків, закриття польських шкіл, посилення русифікації регіону тощо. Хоча і на цьому етапі позиції поляків, особливо економічні, не дуже змінилися. Так, у 1850 р. близько 5 тис. польських землевласників володіли 90 % землі та 1,2 млн кріпаків регіону, де зосереджувалось 60 % дворян. Україна залишалась твердиною старих порядків⁶.

Поляки відігравали важливу роль у політичному й соціально-економічному житті регіону. Деже послаблення їх позицій відбулось лише у 60-90 рр. XIX ст. у зв'язку з певним промисловим бумом на території Правобережної України і поступовим заселенням росіян у регіоні. Французький дослідник Д. Бовуа пише, що поляки аж революції, попри їх неприязнь до росіян, порозумівались з ними коштом українців. Найчастіше відносини між поляками та українцями базувалися за формою відносин між панамі та кріпаками⁷.

Б. Гудь наголошує про те, що в Європі «знається не так вже й багато народів, взаємовідносини між якими були б густо облутані павутинням історичних міфів та насичені своєрідною романтикою, що їх відгомони простежуються навіть у сучасних історичних студіях. Не важко здогадатись, що йдеться про українців і поляків, історія стосунків між якими – політичних, економічних, культурних, врешті-решт просто людських – налічує ось уже понад тисячу років»⁸.

Історики Р. Симоненко і Д. Табачник, розкриваючи взаємини українських селян і поміщиків, зокрема зазначають, що селянин відчуває до поміщика недовір'я, дивиться на нього похмуро, низько йому кланяється і відходить подалі, але він

його не поважає. Він ніяковіє не тому, що бачить у ньому істоту вищого порядку, він виявляє нерішучість перед нездоланною силою. Він переможець, але він зовсім не лакей. Селянин Малоросії наділений досить проникливим розумом⁹. Характерно, що в 1840 р. кріпаків-українців було в 10 разів більше, ніж поляків. Залишки української православної шляхти були асимільовані ще в попередні століття, а дрібна її частина збереглася лише на українсько-польському етнічному прикордонні¹⁰.

Н. Д. Полонська-Василенко пише, що у XIX ст. селянин-кріпак був перетворений на раба, власність діди́ча, який міг робити з ним, що йому подобалось. Скаржитися не було кому, бо тоді діди́ч був одночасно і суддею, який міг позбавити землі, продати або заслати на Сибір. Діди́ч міг одружити кріпака з ким хотів, міг забрати від нього його дітей або перевести на іншу службу у своєму дворі чи в іншого пана. Коротко кажучи, пани мали право на життя кріпака¹¹.

В. Г. Сарбей, посилаючись на книгу французького мандрівника маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія 1839 року», наводить страхотливі факти кріпосництва в Україні, де зокрема, говориться: «Найбільшим нещастям для кріпаків є продаж землі, де вони народились. Їх продають тепер разом із тим шматком землі, з яким вони нерозривно пов'язані, в чому полягає одне-однісіньке благодіяння нового закону, який забороняє продаж людей без землі. Але цей закон поміщики обходять всілякими засобами: так, продають не весь маєток з усіма селянами, а окремі ділянки і окремо сотню-другу селян. Коли незаконний продаж доходить до відома властей, вони карають власників, але це буває рідко, бо між такими діяннями і його найвищим суддею, тобто царем, стоїть стіна людей, які зацікавлені у тому, щоб усі ці зловживання приховати і продовжувати»¹².

У 1845 р. царський уряд затвердив спеціальний дуже докладний законодавчий акт «Уложення про покарання кріпаків», серед багатьох суворих положень, якого є цікаві окремі пункти. Пункт 1908. За всяке вперте непідкорення, хоч і без явного повстання, панам своїм, або особам, яким від них на законній підставі передана їхня влада, цілком або з обмеженнями, кріпаки у випадку, коли власник, не бажаючи сам використати наданих йому законом домашніх виправних засобів, повідомить про це відповідному начальству, піддаються, зважаючи на обставини, що збільшують або зменшують цю провину, покаранню різками від двадцяти до п'ятдесяти ударів. Пункт 1909. Кріпаки за заборонені законом скарги на поміщиків піддавалися покаранню різками до 50 ударів¹³.

У Правобережжі «ледве один на сто тутешніх великих землевласників ставився до селянина як

до людини; інші трактували його гірше як худобу. Майже ніде робота не означена так, щоб селянин міг знати, що є його обов'язком. Селянин розуміє дуже добре, що його нелюдськи гнобить російський уряд солдатською повинністю, примусом квартирування, але жорстоке кріпацтво, оброки та незчисленні знущання, так само як нелюдську поведінку й ганебні насильства, селянин кладе на рахунок панів»¹⁴.

Численні архівні матеріали засвідчують яскраву картину безправного становища українського населення і гноблення українців з боку польської шляхти Правобережжя, яка отримала статус російських дворян. Так, матеріали Державного архіву Вінницької області засвідчують, що поміщик с. Вітава Л. Биковський у 1851 р. віддавав у рекрути селян, які особисто перед ним провинилися. А селяни-українці І. Собків, А. Коськов, А. Стельмах, Й. Гончарук, І. Горобець та інші за непокору зазнали покарань різками¹⁵. У поміщика була своя тюрма для покарання селян. У с. Павлівка Літинського повіту в 1851 р. поміщик К. Братковський покарав 40 ударами різок селян П. Довганюка, П. Романюка, Ф. Новохацького, С. Павлюка¹⁶. Судова тяганина затягнулася на 8 років, однак поміщик реального покарання не зазнав. В архіві є справа щодо звинувачення дворянина Ц. Кроковського та економа С. Ставицького в нанесенні 31 липня 1852 р. побоїв селянам у містечку Тиврів Гайсинського повіту. Від побоїв селянин І. Давидюк помер, що зафіксувала судово-медична експертиза. Однак за вироком суду С. Ставицький і Ц. Кроковський були лише відсторонені від управління селянами¹⁷.

Численні факти подібного гноблення українських селян з боку польських поміщиків існували і у Волинській губернії. Так, у с. Сушен Житомирського повіту в 1836 р. за розпорядженням поміщиці Р. Глибощкої були покарані різками селяни Д. Стародуб, К. Калиничук¹⁸. У с. Гутна цього ж повіту в 1836 р. поміщик Ф. Урбановський незаконно включив до кріпосних селян колишніх дрібних шляхтичів С., М. і К. Косинських, хоча ті стверджували, що їх «прадіди і батько ніколи не були селянами і користувалися волею». Ця справа затягнулася до 1839 р. й не була позитивно вирішена на користь Косинських¹⁹. Це свідчить про панування сваволі поміщиків, які і не збиралися виконувати чинні закони.

Подібні явища спостерігалися і в Подільській губернії. Зокрема, в 1798 р. зафіксовано факти знущання поміщицького економа над близько ста кріпачками с. Глибочок Гайсинського повіту, коли він насильно заганяв їх у холодну воду, а потім змушував возити воду на поле для поліпшення його родючості. Однак такі дії економа місцева

влада кваліфікувала лише як перевищення повноважень, а судове розслідування закінчилось для нього благополучно²⁰.

Винятково жорстоко ставилися до кріпаків с. Липівки Проскурівського повіту дружина, сестри і сам поміщик Гаєвський, доводячи їх до крайності. Маючи поганий характер, він наносив їм важкі побої нагайкою, палицями, різками, обтяжував їх грошовими поборами, урочною роботою під час жнив. Вимагав панщину вдвічі більшу від встановленої тощо. Не випадково ці села відзначалися масовими втечами селян, які не витримували жахливого кріпацтва і покидали місця проживання, а залишалися одні немічні, на плечі яких лягали всі повинності²¹. Нерідко поміщики насильно приписували в кріпацький стан шляхтичів, а їхні звернення в органи влади не знаходили підтримки. Дуже часто поміщики змушували залежних селян працювати на панщині без вихідних і навіть у релігійні свята²².

В архівних матеріалах зберігається матеріал за червень 1844 р. про те, що дворянин І. Ольшанський та економ с. Осламів Ушицького повіту Подільської губернії за жорстоке поводження із селянами були покарані двома тижнями тюремного ув'язнення. Тоді ж дворянин П. Вольський у Подільській губернії побив різками селянина Орлянюка, після чого той, не витримавши тортур, покінчив життя самогубством. Але поміщик серйозного покарання уник, обійшовся двотижневим тюремним ув'язненням²³. 1851 р. економ А. Іскрицький із с. Вербівка Сквирського повіту Київської губернії за жорстоке поводження із селянами засуджений до шестимісячного тюремного ув'язнення.

Ці та інші приклади пояснюються тим, що в Правобережній Україні кількість закріпачених селян була найбільшою, особливо на Поділлі та Київщині. Якщо до 1793 р. тут кріпаків було менше 10 %, то в 1795 р. їх частка зросла до 72,2 %. І тільки в 1817 р. питома вага кріпосних селян набула тенденцій до незначного скорочення і склала близько 68,3 %. Але й тоді питома вага кріпаків тут була вищою від Лівобережжя майже на третину і на 35,1 % вищою, ніж у Росії. Загалом у губерніях регіону проживало близько 89 % усього населення України²⁴. Між тим, основними феодалами-кріпосниками українських селян виступали польські пани-землевласники, які й спричиняли загострення етнічних та соціально-класових протиріч. Саме це й послужило причиною багатьох селянських виступів у регіоні проти російської та польської влади.

У 20-х рр. XIX ст. на території Подільської губернії було зареєстровано багато селянських виступів українського населення проти місцевої

польської влади, яка була під захистом самодержавства. В краї зареєстровано 20 випадків розправи кріпаків з панами. Наприклад, у серпні 1827 р. селяни с. Буша Ямпільського повіту вбили свого поміщика і спалили його маєток. У цей час загорівся маєток у с. Квітка Брацлавського повіту. Знову почастишали підпали панських садіб у 30-50-х рр. Відомі виступи селян у 1818-1820 рр. у селах Вільхівці, Стара Гута, Глибівка Ушицького повіту. За вказівкою губернатора ці виступи селян були придушені солдатами російської армії²⁵.

Загалом від 1826 до 1854 р. в Україні відбулося 126 селянських повстань, які були найкращим доказом того, що кріпосницька система тріщить у своїх основах. Крім селянських виступів, у цей період зростало число випадків убивств поміщиків, підпалів їх маєтків та масових утеч. Характерною рисою, що проявлялася у русі 50-х рр., було наростання недовіря селян не тільки до місцевих, але й до центральних органів влади. Однак лише цар у ув'язненні селян ще виступав як носій справедливості²⁶. Нерідко для придушення заворушення селян проти поміщиків залучали військові підрозділи, з допомогою яких арештовували та карали їх учасників²⁷. Серед архівних матеріалів нам вдалося знайти відомості не тільки про придушення колективних виступів селян, а й виявлення ними опору військовим загонам і, що не менш важливо, переконатися в диференційованому підході до покарань за національною ознакою. Якщо, наприклад, українських селян карали за непокору чи опір владі винятково жорстоко, то євреїв-купців за це не притягували до відповідальності або віддавали на поруки²⁸. Як бачимо, українсько-польське протистояння знайшло своє виявлення також у селянських виступах українців проти засилля польської шляхти.

Отже, політичне становище поляків і його вплив на українсько-польські відносини у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. дає можливість зробити висновок, що, незважаючи на формальну втрату своєї державності, поляки зберегли привілейоване становище під зверхністю Російської імперії. У системі складних міжнаціональних відносин, де чотири етноси (українці, росіяни, поляки, євреї) відігравали вирішальну роль, саме поляки виступили основними кріпосниками щодо корінного українського населення регіону. Українці були витіснені стараннями польської та російської влади із міст і перетворились у типову селянську землеробську націю. Українці були основною матеріальною силою регіону. У Санкт-Петербурзі визначались негармонійні, нерівноправні міжнаціональні відносини, де при сприянні поляків поглиблювались етнічні та соціально-класові протиріччя.

УДК 94(477.82)«1812»:355.1

© Дмитро Хоміч
(Луцьк)**УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ВОЛИНИ
І ФРАНКО-РОСІЙСЬКА ВІЙНА 1812 РОКУ**

У статті проаналізовано становище українського населення Волинської губернії під час війни 1812 року. Коротко охарактеризовано суспільні настрої селянства у зазначених територіальних та хронологічних межах.

Ключові слова: Волинь, війна 1812 року, селяни, війська, партизани.

Д.Хомич**Украинское крестьянство Вольны
и франко-росийская война 1812 года**

В статье проанализировано положение украинского населения Волынской губернии во время войны 1812 года. Коротко охарактеризованы общественные настроения крестьянства в указанных территориальных и хронологических рамках.

Ключевые слова: Вольнь, война 1812 года, крестьяне, войска, партизаны.

D.Homich**Volyn Ukrainian Peasantry
and the Franco-Russian War in 1812**

The paper analyzes the situation of the Ukrainian population of Volyn province during the war in 1812. There is brief description of public mood of the peasantry in these regional and chronological frameworks.

Key words: Volyn, war in 1812, farmers, troops, partisans.

Франко-російська війна 1812 р. була не просто значним воєнним конфліктом початку ХІХ ст., але й повномасштабним зіткненням Західної та Східної цивілізацій, протистоянням різних культур і суспільно-політичних парадигм, боротьбою протилежних способів мислення та світосприйняття. Прикметно, що Волинь була єдиною українською територією, в межах якої велися активні воєнні дії періоду франко-російської війни 1812 року, тому хоча б часткова історична реконструкція подій того часу особливо актуальна для волинського краю, що став ареною запеклих боївових сутичок.

Нечисленну інформацію щодо становища українського селянства під час війни 1812 року можна знайти в працях О. І. Левицького¹, Б. С. Аба-ліхіна², В. В. Ададунова³, окремі дані подані в роботах радянських істориків А. К. Буцика⁴, В. І. Стрельського⁵, Г. А. Некрасова⁶ та ін., однак питання створення повноцінного дослідження з

¹ Шевченко А. Росіяни в Україні в аспекті сучасних етнопонаціональних процесів // Етнопонаціональні процеси в Україні: Історія та сучасність / О. Б. Беренштейн, Н. А. Зіневич, В. Т. Зінич та ін.; за ред. В. І. Наулка. – К., 2001. – С. 204.

² Філінюк А. Г. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. // Наук. праці Кам'янець-Подільського державного університету. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т. 5. – С. 225.

³ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. Репринтне видання 1913. – К., 1990. – С. 476-477.

⁴ Гудь Б. В. Українсько-польські конфлікти ХІХ – першої половини ХХ ст.: етносоціальний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. іст. н. за спец. 07.00.02 – Всес. іст. – Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Ін-т народознавства НАН України. – Львів, 2008. – С. 3, 4.

⁵ Полное Собрание законов Российской империи. – 1. – СПб., 1830. – Т. 29. – № 22540. – С. 35.

⁶ Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 244.

⁷ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та управління масами (1831-1883). – К., 1996. – С. 46, 71, 364.

⁸ Гудь Б. Українці – поляки: хто винен? У пошуках першопричин українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. – Львів, 2000. – С. 7.

⁹ Симоненко Р. Г. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (ХІХ – початок ХХ століття): Нариси. – К., 2007. – С. 101.

¹⁰ Історія України / відп. ред. Ю. Сливка; кер. авт. кол. Ю. Зайцев; вид. 3-тє. – Львів: Світ, 2002. – С. 68, 187.

¹¹ Полонська-Василенко Н. Д. Історія України від середини ХVІІ ст. до 1923 року: у двох т. – Т. 2. – К., 1995. – С. 300.

¹² Сарбей В. Г. Національне відродження України. – К., 1999. – С. 88.

¹³ Верига В. Нариси з історії України: кінець ХVІІ ст. – початок ХХ ст. – Львів, 1996. – С. 89-90.

¹⁴ Там само. – С. 31.

¹⁵ Державний архів Вінницької області, ф. 470, оп. 1, спр. 1048, арк. 129-135, 181.

¹⁶ Там само. – Ф.470, оп. 1, спр. 1049, арк. 125-127.

¹⁷ Там само. – Спр. 1050, арк. 24-25, 52-53, 148.

¹⁸ Держархів Житомирської області, ф. 2, оп. 1, спр. 244, арк. 60-61.

¹⁹ Там само. – Ф. 1, оп. 1, спр. 297, арк. 3, 37.

²⁰ Держархів Хмельницької області, ф. 315, оп.1, спр. 10, арк. 8-12.

²¹ Там само. – Ф 48, оп. 1, спр. 3, арк. 16, 21.

²² Там само. – Ф. 196, оп. 1, спр. 509, арк. 35; ф. 2, оп. 1, спр. 379, арк. 8-11, 39.

²³ Там само. – Ф. 4, оп. 1, спр. 193, арк. 4, 18.

²⁴ Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 504.

²⁵ Баженів Л. В., Винокур І. С., Гуменюк С. К. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С. 124.

²⁶ Верига В. Вказ. праця. – С. 132.

²⁷ Держархів Хмельницької області, ф. 593, оп. 1, спр. 4, арк. 20-22.

²⁸ Держархів Житомирської області, ф. 1, оп. 1, спр. 401, арк. 74, 139-140, 267.